

CRTEŽ I LIKOVNI IZRAZ U OTKRIVANJU I SUZBIJANJU DJEČJE AGRESIVNOSTI

Mr. Miroslava Kojic
Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje odgajatelja, Kikinda, Srbija
Radmila Zeba, defektolog-logoped
Dječji vrtić „Radost“, Zagreb, Hrvatska
Dr. Zagorka Markov
Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje odgajatelja, Kikinda, Srbija

Sažetak:

U kontekstu društvenih promjena mijenja se i obiteljski kontekst što implicira promjene i/ili različite poteškoće u ponašanju djece poput agresivnog, kojem je, kao društveno neprihvatljivom, nužno već u institucijama predškolskog odgoja i obrazovanja pristupiti pravovremeno i odgovoriti na njega primjerenim odgojnim metodama i postupcima. Tijekom tridesetogodišnjeg praćenja pojavnosti takvog ponašanja, u okviru likovne vježbaonice kolegija Metodika likovnog odgoja za studente Visoke škole strukovnih studija za odgajatelje u Kikindi, Republika Srbija, proizišao je interventni program odgojne podrške odgojiteljima, roditeljima i djeci predškolske dobi. Program se provodi u vrtiću, a temelji se na principu interdisciplinarnosti te znanstvenim spoznajama o terepeutskom djelovanju likovne ekspresije. Zahtijeva dobro teorijsko i pragmatičko znanje i empirijske spoznaje interdisciplinarnog tima o bio-psiho-socijalnom razvoju djece, kao i sudjelovanje samih roditelja u terapiji. Cilj je programa stručna i profesionalna pomoć djeci u suzbijanju agresivnog ponašanja, odgojiteljima pomoć u osnaživanju vlastitih kompetencija u radu i s takvom djecom, a roditeljima podršku u prihvaćanju i odgoju vlastitog djeteta s teškoćama u ponašanju, a prevenirajući teže oblike poremećaja u ponašanju koje može nepovoljno utjecati na obrazovanje, školovanje, socijalnu kompetentnost i uključenost djeteta u društvo, s naglaskom na osobni rast, razvoj i uspjeh.

Ključne riječi: predškolsko dijete, agresivnost, likovni izraz, prevencija, terapija

Uvod

U aktualnim društvenim uvjetima nezaposlenosti, materijalnog siromaštva i poremećenog sustava društvenih vrijednosti u kojima pojedinci sve teže nalaze rješenja za osobne probleme i načine kako se s time nositi, prosocijalno ponašanje i tolerancija ustupaju mjesto različitim oblicima nepoželjnog društvenog ponašanja koje se odražava na strukturu i na funkciju obitelji što kod vulnerabilnih društvenih skupina poput djece, pogoduje pojavi i razvoju nepoželjnih oblika ponašanja, napose agresivnog, već u najranijoj dobi (Knezović, Buško, 2007). Nerijetko je agresivnost u uzročno-posljedičnom odnosu s drugim poremećajima ili poteškoćama emocionalne naravi, poput anksioznosti i sramežljivosti (Sambolek i sur., 2010) ili problemima pažnje, depresivnosti, povučenosti i poteškoćama mišljenja (Mikas, 2007) što maskira primarni problem te otežava jasno definiranje i gradiranje neprihvatljivog ponašanja. Obitelj je onaj nukleus društva u kojem dijete stječe i usvaja različite vrijednosti i vrednote (Bezić, 1990; 1996, Szentmartoni, 1991, Mikas, 2007) determinirane kulturološki, socijalno i intelektualno. Prema brojnim stranim istraživanjima pojavnost agresivnosti kao najuočljivijeg poremećaja u ponašanju u osnovnoškolskoj dobi, nepovoljno utječe na školski uspjeh, napuštanje škole, maloljetničku delikvenciju, a u odrasloj dobi iz toga, kao nusprodukt nepovoljnih životnih ili odgojnih prilika, proizlaze različiti oblici kriminaliteta te nasilničko ponašanje u obitelji i partnerskim odnosima (Keresteš, 2006).

Agresivno ponašanje, nasuprot prosocijalnom ponašanju, prema Coie i Dodge (1997) predstavlja one postupke i ponašanja koja nekome ili nečemu nanose štetu ili povredu (Kereš, 2006), te kao relativno trajna i stabilna karakteristika ponašanje osobe usmjerava u različitim socijalnim situacijama, manifestirajući se u lakom nalaženju brojnih ciljeva za direktni ili indirektni napad, u svadljivosti, negativizmu i prkosu prema autoritetima (Pedagoška enciklopedija, 1989). Prema MKB-10 (Međunarodna klasifikacija bolesti-10, 1999) među emocionalnim poremećajima i poremećajima ponašanja, agresivnost se kao dijagnostičko obilježje pojavljuje u poremećajima ophođenja i to onima ograničenima samo na obitelj, potom kao socijalizirani poremećaj ophođenja kod relativno dobro integriranih pojedinaca u skupini i nesocijalizirani poremećaj gdje je pojedinac s takvim ponašanjem u svom okruženju izoliran i odbačen od vršnjaka. Već u predškolskoj dobi možemo zapaziti gotovo svaku od ovih pojava, od blažih do težih, što ukazuje na potrebu ozbiljnog promišljanja o njima u dijagnostičkom i terapeutskom smislu s aspekta rane intervencije i podrške roditeljima i odgojiteljima u dječjim vrtićima. Agresivno ponašanje sve je učestalije kod djece predškolske dobi i među dječacima i među djevojčicama (Knezović, Buško; 2007) pri čemu su današnje djevojčice u odnosu na prijašnje generacije značajno agresivnije, koristeći specifične metode kako bi se nametnule i zastrašile svoju žrtvu, sa željom da postanu »najpopularnije«, a istovremeno kako bi održale dobru sliku o sebi kao o »miloj i dragoj« jer to od njih očekuje društvo, istodobno kontrolirajući sve ono što ih ugrožava (Prpić, 2006: 329). Dječaci češće biraju otvorene, direktne i fizičke oblike agresije, a djevojčice verbalne oblike agresije sofisticirano prikrivene i implementirane u agresivno ponašanje (Petermann, Petermann; 2010).

Prirodna je potreba djeteta za socijalnim kontaktima, pažnjom i samopotvrđivanjem u svom socijalnom miljeu što može ostvariti pozitivnim društvenim konvencijama i obrascima ponašanja (Petermann, Petermann, 2010:81) unutar obitelji ili najuže socijalne sredine od koje će neposredno i učiti. Međutim, nemogućnost ostvarivanja svojih potreba, želja i/ili interesa i izražavanje svog nezadovoljstva nečim ili nekim ljutnjom i bijesom, kao jednim naučnim instrumentima i alatom, dijete istovremeno predstavlja problem i okolini i samome sebi, ugrožavajući i sebe i druge, u različitim sferama funkcioniranja. Takvom je djetetu potrebna pomoć stručnjaka različitih profila, ponajprije u razumijevanju i verbalnoj ekspresiji socijalnog konteksta u kojem njegova potreba, želja ili interes nastaju, potom kako modificirati postojeće nepoželjne oblike ponašanja (Ajduković, Rajhvan Bulat, Sladović Franz, 2008; 2007) i, naposljetku, naučiti vještine i strategije kojima će ih ostvariti na socijalno, emocionalno i ponašajno društveno prihvatljiv način.

Nesumnjivo je da agresivno ponašanje ima negativne posljedice na djetetov razvoj, posebice u njegovom socijalnom funkcioniranju i razvoju socijalne kompetencije, što ne zaobilazi ni ostale segmente razvoja - emocionalni, somatski, komunikacijski. To implicira ranu intervenciju, prepoznavajući i jasno definirajući poteškoće, savjetodavni rad s roditeljima i nerijetko zahtijeva terapijsko djelovanje u eksternim uvjetima (specijalizirane i specijalističke ustanove) kao i odgojnu podršku u internim uvjetima (vrtić i obitelj) djetetova socijalnog okruženja s ciljem učenja, sticanja i jačanja socijalnih kompetencija koje takvo ponašanje suzbijaju.

Period predškole smatra se najvažnijim za razvoj djeteta s bio-psiho-socijalnog aspekta i ostvarivanja svih potencijala (Rajović, 2009; 2010), a ovisi o vanjskoj stimulaciji. Stoga zagovaranje odgojnog modela pomoći koji je u odnosu na medicinski, neuropsihologijski, defektološki i druge poznate modele nedovoljno razvijen, a može se implementirati u ostale modele i u individualiziranu odgojnu podršku u vrtiću koja sustavnim odgojnim postupcima cilja na značajno ublažavanje ili uklanjanje djetetova agresivnog ponašanja, dugoročno ima i smisla i opravdanja.

CRTEŽ KAO DIJAGNOSTIČKO I TERAPEUTSKO SREDSTVO

U istraživanjima dječje psihe i kognitivnog funkcioniranja, crtež, koji su još prije oko 100 godina proučavali brojni autori, mahom psiholozi (Nazor, 1991), pokazao se kao pouzdano i prediktivno dijagnostičko sredstvo i terapijski medij (Pražić, 1987; Radovančević, 1999) posebice kod djece koja zbog inhibiranih intrapsihičkih procesa (De Zan, 1988) i poteškoća u verbalnoj ekspresiji i komunikaciji (Antonović, 1977) pokazuju neadaptibilnost u socijalnoj sredini ili neadekvatno ponašanje. (Radovančević, 1986). Florence Goodenough (Troj, 1975) razvila je test „ljudske figure“ kojim se i danas koristi u psihologiji kao dijagnostičkim sredstvom kognitivnog i emocionalnog funkcioniranja djeteta, a početkom 20. stoljeća pedagog Georg Kerschensteiner na temelju više od sto tisuća dječjih crteža došao je do nekih zakonitosti u razvoju dječjeg crteža koji evoluiru u razvojnim fazama od šaranja do shematskog crteža (Troj, 1975; Karlavaris, 1988) i u korelaciji je s djetetovim senzoričkim, motoričkim, emocionalnim, spoznajnim i govornim razvojem. Djetetov interes za olovku, koja dok njome manipulira, ostavlja iza sebe trag u obliku nekih šara, prema Jeanu Piagetu počinje krajem senzomotornog razvoja, oko treće godine života, a pretpostavlja razvoj vizuospcijalnih i vizuokonstruktivnih sposobnosti, sposobnosti praksije, ponajprije tijela, a potom i ruke. U kasnijim fazama razvoja kao kompleksni sklop funkcija koje čine okulomotorna koordinacija, vizualna percepcija i memorija, manualni praksis, orijentacija na vlastitom tijelu i u prostoru te lateralnost pretpostavka su usvajanju vještina čitanja i pisanja. Gligorović i Vučinić (2011) su na uzorku od 400 djece, od drugog do četvrtog razreda, ispitivale vještinu crtanja i crtanja oblika te dobile rezultat u kojem su djevojčice uspješnije u obje kategorije od dječaka, 4% ispitanika je dvije ili više standardnih devijacija ispod normi, a 14,2 % jednu standardnu devijaciju ispod normi i kao takvi trebali bi biti uključeni u program za stimuliranja razvoja u području u kojem su nađene poteškoće jer to implicira daljnje poteškoće, i to poteškoće u učenju.

U identifikaciji, dijagnosticiranju i terapiji djece s poteškoćama na socio-emocionalnom, govorno-jezičnom, psihičkom, ponašajnom i kognitivnom planu, posredstvom crteža, interdisciplinarna suradnja likovnog pedagoga, defektologa, logopeda i psihologa bio bi optimalan multidisciplinarni tim (De Zan, 1988) što se umnogome pokazalo i ovim projektom koji je tekao u pet teoretski i pragmatički sistematiziranih faza. Konkretiziranje problema nametnulo se kao potrebno s obzirom na učestalost i oblike agresivnog ponašanja u ranoj dječjoj dobi koje već u skupini primjećuju odgojitelji koji s djecom provode određeni dio dana u različitim situacijama te iz tih iskustava mogu djelovati na relaciji dijete-dijete, dijete-odgojitelj, dijete-roditelj i u tom smislu njihova je uloga vrlo kompleksna i učinkovita.

PRIKAZ PROJEKTA LIKOVNIH RADIONICA

Djeca koja učestalo verbalno vrijeđaju, izazivaju, rugaju se, prijete, fizički napadaju drugu djecu, odgojitelje, stručne suradnike, uništavaju igračke i nameštaj i na slične se načine suprostavljaju okolini, trebaju biti obuhvaćena interventnim odgojnim programom podrške, između ostalih, i u okviru likovnih aktivnosti koji se kroz likovne radionice pokazao izuzetno efikasnim kod djece koja iskazuju navedene oblike ponašanja (Kojić, Markov, 2010; Kojić, Markov, 2011a; Kojić, Markov, 2011b).

U okviru kolegija Metodika likovnog odgoja u likovnim vježbaonicama Visoke škole za obrazovanje odgajatelja, u nekoliko dječjih vrtića u gradu Kikindi, na sjeveru Vojvodine u Republici Srbiji, tijekom 30 godina, suradnjom metodičara likovnog odgoja, odgojitelja i studenata predškolskog studija, skupljen je impozantan broj dječjih likovnih uradaka na temelju kojih su nastale spoznaje o pojavnosti dječje agresivnosti te mogućim uzrocima i načinima njenog saniranja kod djece predškolske dobi. Središte problema u tom je projektu dijete kao individualni specifikum i njemu individualizirani pristup, neovisno o njegovom likovnom po-

tencijalu i kvaliteti njegovih likovnih uradaka (Kojić, Markov, 2010; Kojić, Markov, 2011a; Kojić, Markov, 2011,b). Procjena crteža likovnog pedagoga kvantitativno i kvalitativno značajno se razlikuje u odnosu na psihološku analizu dječjih radova. Kvantitativno se ona odnosi, prije svega, na duljinu i učestalost praćenja djetetovog likovnog izraza što traje najmanje šest mjeseci, a nerijetko se dijete u okviru odgojno-obrazovnog procesa u vrtiću, u likovnom izrazu kontinuirano pratilo od 3. do 7. godine života. Radovi su odlagani u mapu i klasificirani prema vremenu nastanka, zadanim temama, poput tema „Oluja“, „Strah“, „Oblaci“ i „Ljubav“ i fazama razvijanja i praćenja iste teme u tijeku jedne pedagoške godine. Učestalost ponavljanja teme ovisi o procjeni likovnog pedagoga, a na temelju analize, koja se provodi dva puta u toku šest mjeseci pri čemu se vodi računa o tome da dijete zbog čestih procjena ne uđe u zamku šablonizacije što može inhibirati njegovu likovnu kreativnost i izraz. Kvalitativna analiza radova sastoji se od optičko-tematskog plana kojim se utvrđuje koliko točno dijete može prikazati objekte, tematsko-socijalnog plana koji ukazuje na odnos djeteta prema svom socijalnom okruženju, oblikovnog plana kojim se utvrđuje koje likovne elemente i u kojem odnosu dijete koristi tijekom svog likovnog razvoja, plana kreativnog razvoja koji podrazumijeva stupanj likovnog stvaralaštva koji nastaje bilo spontano, bilo pod utjecajem sredine, i semiotičkog plana koji ukazuje na mogućnost prenošenja točnih poruka vizualnim znakovima (Karlavaris, Kojić–u tisku). Kvalitativna analiza u završnom dijelu aktivnosti obuhvaća i djetetovu verbalnu ekspresiju i njegovu komunikaciju s ostalim sudionicima likovne aktivnosti, na verbalnom i na neverbalnom planu. U suradnji s logopedom jasnije se mogu definirati poteškoće na glasovno-govorno-jezičnom planu koje mogu biti u uzročno-posljedičnom odnosu emocije-ponašanje-verbalna ekspresija, gdje će obilježja glasa kao, primjerice - tih, preglasan ili tvrda ataka govorenja, uz somatske manifestacije poput crvenila lica, napetosti žila na vratu, promjena na glasnica koje uzrokuju disfoničnost, također ukazivati na emocionalne poteškoće, odnosno ukazivat će ili na agresivnost ili, na drugom polu, anksioznost ili sramežljivost (Cvejić, Kosanović, 1983). Prema nekim karakteristikama crteža, kao preteči pisanja, poput pritiska na površinu, vrsti i kvaliteti linija i oblika, mogu se identificirati eventualna odstupanja u grafomotoričkim i vizuospacijalnim sposobnostima, vizualnoj percepciji, memoriji i vizualnoj diskriminaciji što predstavlja indikatore za dodatni rad na razvoju tih funkcija.

Sistematskom analizom kumuliranog materijala ukazano je na određene ponašajne poteškoće kod jednog broja djece, kao i izvjesnu zakonitost u dječjem razvoju, na kognitivnom, emocionalnom i govorno-jezičnom području. Crteži nastali spontanom djetetovom aktivnošću, u njemu prirodnijem i neprijetećem okruženju i situaciji kada ono nije svjesno fizičke prisutnosti druge osobe i bez utjecaja na njegovo djelovanje, puno su realnija i relevantnija refleksija njegovog objektivnog stanja nego kad se procjena provodi u klinički kontroliranim uvjetima s vremenskim ograničenjem. Istovremena procjena likovnog pedagoga i kliničkog psihologa mogle bi dati kompleksniji uvid u nepoželjne oblike dječjeg ponašanja poput anksioznosti, stidljivosti i agresivnosti (Sambolek i sur., 2010) te uvelike biti od koristi u preventivnim i terapijskim programima. Dugogodišnji rad, ponajprije u osposobljavanju studenata u metodici likovnog odgoja, rezultirao je i otkrivanjem djece agresivnog ponašanja te nametnuo potrebu za teoretskom i praktičnom edukacijom budućih pedagoških profesionalaca za tu problematiku, a sam projekt tekao je u nekoliko faza:

I. FAZA – FORMIRANJE TIMA I DEFINIRANJE CILJEVA I ZADATAKA

U inicijalnoj fazi projekta profesor metodike likovnog odgoja, odgojitelj djece predškolske dobi i ostali stručnjaci u projektu ponajprije jasno definiraju zajednički cilj i zadatke s obzirom na profesionalne kompetencije (Štimac, 2006; Slunjski i sur., 2006) te ulogu u timu i projektu, gradeći otvoren i iskren odnos pri čemu se, unatoč određenom neslaganju, profesionalno uvažavaju i dopunjavaju te argumentirano i tolerantno oponiraju jedan drugome u okvirima svojih kompetencija i meritornosti (Vizek Vidović, 2009), jer naposljetku, važni su rezultati zajedničkog rada i postavljeni ciljevi. Tijekom tri desetljeća, koliko je trajalo istraživanje dječje agresivnosti posredstvom likovnog izraza, faza međusobnog upoznavanja sudionika,

trajala je od nekoliko mjeseci do godinu dana i nije zabilježen ni jedan slučaj prekida suradnje osim u objektivnim okolnostima poput odlaska odgojitelja u mirovinu, promjene vježbaonice za provedbu kolegija Metodike likovnog odgoja, premještanja odgojitelja u drugi vrtić koji nije likovna vježbaonica i sl. Kroz ovu fazu prošlo je ukupno 14 odgojitelja, a suradnja je gotovo sa svakim odgojiteljem trajala duže od desetljeća. Iskustvo i teorija neprestano su se ispreplitali, inicirajući nove ideje koje su teoretski oplemenjene vraćane u praksu, realizirane i valorizirane u praksi, te potom iznova teoretski obogaćene prezentirane studentima kao priprema za praksu iz Metodike likovnog odgoja.

II. FAZA – PRIKUPLJANJE PODATAKA

U ovoj fazi odgojitelji diskretno ukazuju na djecu koja se u grupi ponašaju agresivno, determinirajući njihove kognitivne sposobnosti (pažnja, pamćenje, mišljenje, percepcije, znatiželja), socijalnim kompetencijama, emocionalnom funkcioniranju, strukturi i funkcionalnosti obitelji, eventualnim razvojnim poteškoćama, redovnosti dolaska u vrtić, suradnji vrtića i obitelji, obuhvaćenosti programom pomoći ili terapijom za saniranje agresivnog ponašanja izvan vrtića u okviru odgovarajućih institucija, o vrsti i intenzitetu manifestacije agresivnog ponašanja, vremenu i situaciji kad je odgojitelj zapazio da se dijete agresivno ponaša, o fazama uobičajenog djetetovog ponašanja ili agresivnom ponašanju koje je uobičajeno bez obzira na situaciju ili je relativno prihvatljivo i sl.

Ono što je karakteristično za likovni izraz djeteta koje iskazuje agresivno ponašanje je da, bez obzira na zadanu temu, koristi one oblike, boje i druge likovne elemente koji svojim značenjem, simbolikom i sadržajem imaju neprijatno i uznemiravajuće značenje s namjerom da vizualna poruka u crtežu bude plašenje, dakle agresija prema onome tko će crtež promatrati.

Odgojitelj pismeno analizira dječje crteže prema temama koje su ponuđene prije nego što studenti uđu u proces prakse u vježbaonici.

Slika 1. Tema „Ja“

Crtež na temu „Ja“ uradak je dječaka dobi od 6 godina gdje su oblici ljudske figure prikazani u dijelovima bez povezanosti trupa, glave i ekstremiteta. Figuru oca oklopljenog „srednjovjekovnim viteškim“ štitom s nakostriješnom kosom, iskeženim zubima i očima u položaju karakterističnom pri emociji ljutnje, dijete je smjestilo u sredinu rada, a sebe u lijevi dio crteža kao odraz svog roditelja.

Slika 2. Tema „Moja kuća“

Oblici kuće na temu „Moja kuća“ istog djeteta prikazani su na sličan, dezintegriran način gdje dijete svjesno izbjegava kružne ili ovalne oblike kao što su lice, sunce, oblak, krošnja drveta i crta ih kao rombove, za razliku od druge djece koja to najčešće prikazuju kružnim oblicima kao razvojno prvim oblicima u dječjem grafičkom izražavanju. U crtežu gotovo da nema nijednog oblika koji asocira na oval. Dijete je zaokupljeno detaljima, zubi u ljudskoj figuri nacrtani su kao oštrice, a slično su prikazane i šake, prsti, pramenovi kose, sunčeve zrake, latice cvijeta. Kosina i oblik očiju na gotovo trokutastom licu s izduženom i zaoštrenom bradom još su jedan od načina na koje ovo dijete iskazuje potrebu da preko svojih likova pošalje vizualnu poruku kako su „oni opasni“. Razjedinjena figura djeluje zlokobno što na neki način simbolizira djetetovu agresivnost.

Sadržaji crteža ne uklapaju se u kontekst tema „Ja“ i „Moja kuća“ što je rezultat nepovezanosti asocijacija likovnih i psiholoških poticaja u uvodnom dijelu likovne aktivnosti i vlastitog poimanja sebe, s idejom i temom „Ja“, a temu „Moja kuća“ s toplinom doma, zajedništvom i emocionalnom povezanošću koju kuća iskonski predstavlja. Prozori i vrata romboidnog oblika nacrtani su s izduženim i vrlo ostrim produžetcima u svojim uglovima, polovina nacrtanog oblika prozora i vrata još su u zidu, a druga polovina im je dislocirana i nalazi se izvan zida u prostoru pored kuće što stvara dojam nasilnog izmještanja iz svog dijela zida što ih čini „opasnim“ jer ne znamo što će se s njima u konačnici dogoditi. U crtežu na temu „Moja kuća“ dijete pokazuje likovnu kreativnost, ali rascjepkanost elemenata. Pramenovi kose, prsti, trava, ograda, cvijet, insekti, sunčeve zrake, i drugi oblici zašiljeni poput koplja nisu uobičajeni u likovnom izrazu djeteta ove dobi. Stripovskim likovnim izrazom dijete se služi kako bi dalo socijalno poželjne odgovore prilikom tumačenja svojih crteža. Kao centralnu ličnost u životu djeteta izdvojili smo roditelja, naročito oca koji kao problematična osoba sklona sitnim kriminalnim djelima i kraćim boravcima u zatvoru, zauzima mjesto idola u svojoj obitelji. Analizom psihologa i profesora metodike likovnog odgoja nakon razgovora i provedenih testova za procjenu inteligencije, utvrđen je iznadprosječni kognitivni status ovog djeteta.

Slika 3. Tema „Moja obitelj“

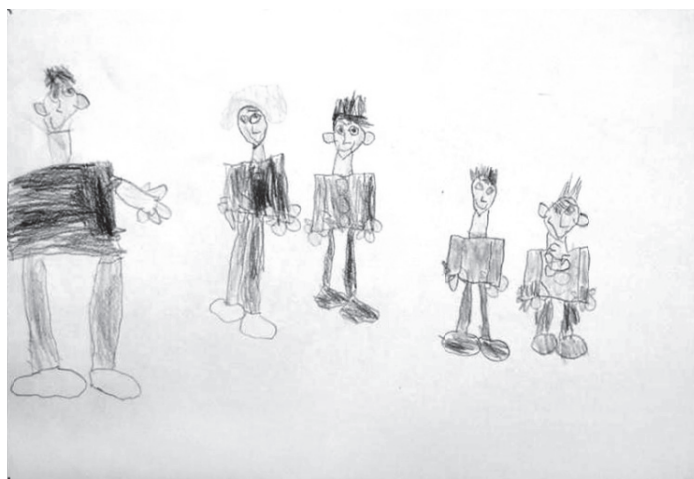
Autor ovog i predhodna dva crteža dječak je od 6 godina koji prema obliku i pozicioniranosti likova u prostoru, prikazuje tri veoma slične figure. Kod figure oca fokusira se na lice koje oštrim crtama i zubima predstavlja osobu čija riječ u obitelji ima snagu najjačega. Figura majke je predstavljena u cijelosti, po izrazu i obliku lica podsjeća na oca, ali je dotjerana, s naušnicama, torbicom, štiklama i nalakiranim noktima. Figura dječaka slična je figurama roditelja, ali njegov je osmijeh ograničen vertikalnim crtama kao graničnicima koji, uz mirne crte lica, inhibiraju taj osmijeh, a koturaljke na nogama dodatno naglašavaju dinamičnost figure dječaka u pokretu. Tijekom likovne aktivnosti primjetna je pojačana verbalna ekspresija ponajviše kopolalničnim verbalnim izrazom što dječakovoj agresivnosti daje određeni specifikum. U prisustvu psihologa dječak daje socijalno poželjne odgovore, a prema odgojiteljici, u vrijeme dok psiholog nije prisutan, vrlo je agresivan i deciderano joj pretpostavlja svoja prava. U svim aktivnostima većinu vremena provodi čineći drugoj djeci razne nepodopštine i opstruirajući rad odgojitelja.

Slika 4. Tema „Sreća“

Temu „Sreća“ dječak od 5 godina iskazuje erupcijom boja, ali i pokreta jer je jedan dio crteža ošteti bezbroj puta grubo prelazeći flomasterom preko površine papira. Pored evidentnog agresivnog ponašanja prema vršnjacima, bratu, odgojitelju i suradnicima u procesu,

za svoju dob pokazuje i distraktibilnu pažnju uz motoričku hiperaktivnost te nemogućnost procjene kad je crtež gotov, nastavljajući nervoznim potezima povlačiti nove linije preko popunjene površine, pri čemu je u središtu crteža, kao posljedica prejakog pritiska flomasterom na papir, nastala poderotina, pa su odgojitelji, kako bi spriječili daljnje uništavanje papira i omogućili mu daljnje crtanje, postavili ispod crteža drugi papir. Oštećenje je takvo da bi se mogao steći dojam kako je netko namjerno pokušao oštetiti i time obezvrijedi njegov crtež. Nakon ovog, gotovo ritualnog čina, dijete se smiruje, a analizom crteža i bez izravnog uvida u ponašanje tijekom likovne aktivnosti, primjećuje se kreativnost u likovnom izražavanju. U ovom slučaju postoji neslaganje između metodičara likovnog odgoja i odgojitelja, pri čemu metodičar likovnog odgoja smatra da postavljanje novog bijelog papira ispod oštećenog crteža neće riješiti evidentnu agresivnost već će ju samo trenutno ublažiti, pa je potrebno pronaći druge načine rješavanja djetetove destrukcije, što već ulazi u domenu psihoterapije kojom bi se djetetu osvijestilo njegovo ponašanje i posljedice koje iz njega proizlaze. Rad uništen agresivnim djelovanjem nije mogao biti izložen na panou, između ostaloga i zbog toga jer nije poštivana konzistentost u likovnom postupku što podrazumijeva da djetetovu destruktivnost odgojitelj ne treba prikrivati već ju treba nastojati suzbiti. Metodičar likovnog odgoja mišljenja je da crtež može biti postavljen na pano uz djetetov verbalni iskaz i objašnjenje izvorne verzije. Dijete treba poticati da nježnim i laganim pokretima stvara određene oblike. Samim tim što se usredotočuje na zadani oblik i formu, ono biva inhibirano u destrukciji koju izražava, uništavajući papir čija je namjena u biti da dijete izrazi svoj potencijal u likovnom pogledu.

Slika 5. Tema „Moja obitelj“

Kod dječaka u dobi od 6 godina (prilog broj 5) odgojitelji su primijetili distraktibilnost pažnje, u verbalnom izražavanju koje obiluje ružnim riječima i psovkama, u odnosu na kronološku dob, semantički oskudnog leksika, te neprimjerenih postupaka u ophođenju s vršnjacima i odraslima, što podržava i obitelj vrlo problematičnog socijalnog statusa. Pored tijela koje crta u obliku kvadrata i glave jajolikog oblika, s primjetno izduženom i zašiljenom bradom, na crtežima ljudskih figura primjetna je neskakidna neprijatnost u izrazu lica.

III. FAZA – UPOZNAVANJE LIKOVNOG PEDAGOGA S AGRESIVNIM DJETETOM

U ovoj fazi likovni pedagog upoznaje dijete koje manifestira agresivno ponašanje i diskretno ulazi u njegov mentalni prostor, pokušavajući uz pomoć likovnog izraza, verbalne i neverbalne komunikacije utvrditi razloge njegovog agresivnog ponašanja, a potom i utjecati na suzbijanje agresivnosti.

U uvodnom dijelu likovne aktivnosti likovni pedagog prati reakcije djeteta na verbalne asocijativne poticaje sudionika praktičnog dijela metodike likovnog odgoja u vježbaonici, kao i sve interakcijske odnose djeteta s vršnjacima, odgojiteljem, studentima i dr. Tijekom glavnog dijela likovne aktivnosti promatra se djetetovo ponašanje, a posebice zainteresiranost za zadane teme i odnos djeteta prema vršnjacima, odgojitelju i studentima (provocira li, ometa li pri radu, oduzima li ili proljeva boje, radi li to svima ili samo ponekom).

U završnoj fazi likovne aktivnosti likovni odgojitelj promatra djetetov crtež koji je izložen na panou ili drugoj pogodnoj površini s ostalim radovima djece te sluša njegovu analizu i interpretaciju crteža (ako ga dijete želi analizirati), promatra kinezičke i proksemičke signale, poput posture tijela, gesta, prostorne distance, prati način verbalnog izražavanja s naglaskom na to je li ton kojim objašnjava crtež podrugljiv, neprimjeren, izaziva li negativnu pozornost kod druge djece i slične reakcije.

U ovoj fazi nakon završetka likovne aktivnosti likovni pedagog analizira crteže i sastavlja detaljan izvještaj. Analiza rada ima cilj utvrditi je li likovni izraz uobičajen za kronološku dob djeteta, sadrži li crtež elemente koji mogu otkriti agresivnost djeteta, ima li elementa koji upućuju na patologiju koja po formi, sadržaju i intenzitetu prerasta agresivnost i upućuje, primjerice na neki od mentalnih poremećaja ili oblika zlostavljanja.

IV. FAZA – PREPORUKE ZA RAD

Nakon detaljne analize svih faza likovni pedagog daje prijedlog odgojitelju grupe kojim će načinom podrške obuhvatiti djecu, a u cilju smanjivanja agresivnog ponašanja. Odgojitelj iznosi svoje prijedloge i nakon usklađivanja stavova pristupa se konkretizaciji predloženih odgojnih mjera koje će ovisiti o kronološkoj dobi, vrsti i intenzitetu agresivnog ponašanja, obiteljskoj situaciji, zdravstvenom stanju djeteta i drugim relevantnim faktorima.

Kako je svako dijete jedinstveno u svom bio-psiho-socijalnom kontekstu, moguće je u smanjivanju agresivnog ponašanja izvući određene zajedničke faktore za većinu djece uz akceptiranje činjenice da postoje i djeca koja su izvan tog konteksta te za koju treba osmisliti individualne programe i strategije u prevladavanju agresivnog ponašanja.

I neovisno o tome što se laicima čini da neki likovni oblik nije u kontekstu crteža, za iskusnog odgojitelja i likovnog pedagoga baš to može biti ključ rješenju neprimjerenog dječjeg ponašanja.

Prikazani crteži ne posjeduju konzistentan unutrašnji ritam zbog disharmonične okulomotorne koordinacije, impulzivnosti i nestrpljivosti, što se ogleda u vrlo energičnom kretanju linija unutar crteža koje djeluju frustrirajuće, pa djeca i pored toga što crtaju stvari kako ih doživljavaju, nesvjesno iskazuju i svoje emocije čime iskazuju potrebu za neophodnim individualnim radom.

Ovi podatci mogu ukazivati na činjenicu u kojim je dijete sredinama i situacijama agresivno, te postoji li neka selektivnost u odabiru objekata i subjekata prema kojima se agresivnost manifestira, s obzirom na dob, spol, tjelesnu konstituciju, društvenu pozicioniranost, autoritet i slične parametre koje postavljaju sami akteri agresivnog ponašanja.

Vodeći se spoznajama o bio-psiho-socijalnom razvoju djeteta, stupnju i specifičnostima agresivnog ponašanja, važnosti rane intervencije i individualnog pristupa problemu, izlučili smo nekoliko praktičnih strategija primjenjivih u dječjim vrtićima kao odgojno-obrazovnim ustanovama u kojima se primarno provode odgojno-obrazovni, a ne dijagnostičko terapijski programi, sa segmentima primarne zdravstvene i socijalne zaštite, u kojima su stručni suradnici različitih profila potpora odgojiteljima u prepoznavanju i smanjivanju agresivnog ponašanja posredstvom likovnih aktivnosti, prema fazama nastanka crteža:

1. Uvodni dio usmjerene aktivnosti

Dijete koje nastupa agresivno treba smjestiti između odgojitelja i likovnog pedagoga čiji stav ne smije biti strog, već odlučan. Ako dijete ustaje sa stolice i iskazuje, impulzivnost,

verbalnu ili fizičku agresivnost prema vršnjacima, odgojitelj i likovni pedagog predlažu da se sva djeca, sjedeći drže za ruke. Agresivno dijete držat će se rukama za odrasle sudionike pri čemu šake odraslih trebaju biti opuštene, uz iskazivanje verbalne i neverbalne mirnoće, izražavajući izrazito pozitivne emocije prema agresivnom djetetu. Dijete ni u jednom trenutku ne smije osjetiti prisilu, a nešto jači stisak ruke mogao bi u njemu stvoriti dojam kako njegovo agresivno ponašanje izaziva pozornost okoline hrabreći ga da ustraje u takvom ponašanju, što se želi izbjeći. Smijeh djece, komešanje, prekidanje aktivnosti i slične reakcije u skupini, motiviraju agresivno dijete da nastavi s neprimjerenim ponašanjem, a indiferentan odnos i ignoriranje takvog ponašanja inhibira agresivnost i daje pozitivne učinke u modifikaciji ponašanja. U direktan rad s agresivnom djecom uključuju se i studenti primjerenim zadacima koji pretpostavljaju određena znanja i vještine s obzirom na stupanj studentske prakse.

2. Realizacija likovnog rada

Dijete koje manifestira agresivnost prolijevanjem boje, guranjem, udaranjem i vikanjem na vršnjake, treba staviti da sjedi ili stoji između dva studenta, a ako se rad izvodi stojeći, tada pored stola ili šafelaja, istovremeno osiguravajući radni prostor nešto veći u odnosu na prostor ostale djece. Dijete s agresivnim ponašanjem nikada se ne izdvaja iz grupe, uz istovremeno omogućavanje optimalnih uvjeta za rad i ostaloj djeci u aktivnosti. Uz prethodne instrukcije s likovnim pedagogom i odgojiteljem grupe, studenti tiho s djetetom vode uobičajene razgovore uz istovremeno miješanje boja, slaganje kompozicije na radnoj površini i sl. Značajniji pozitivan učinak na djetetovo ponašanje primjetan je ako je jedan od studenta muškog spola. Kada u djetetu izazovu interes i pozornost za neku temu, postupno se uključuju u direktnu likovnu aktivnost tako da dijete spontano počinje crtati. Ponekad se u ovu fazu uključuju likovni pedagog i odgojitelj grupe, preuzimajući ulogu djeteta u konverzaciji sa studentima. Dijete u želji da dominira svojom likovnom ekspresijom, bilo načinom, bilo sadržajem izražavanja, pozitivno počinje skretati pozornost na sebe i pridobiva pozornost studenata u odnosu na odgojitelja i likovnog pedagoga.

3. Završni dio likovne aktivnosti

Agresivno dijete treba zamoliti da prvo analizira i objasni svoj crtež pri čemu sjedi ili stoji nasuprot likovnom pedagogu koji će s njim komunicirati čestim kontaktima očima krajnje zainteresirano, pokazujući to i verbalnim i neverbalnim znacima, poput blagog tona glasa, odobravajućeg kimanja glavom i smješkom, istovremeno navodeći ga na dodatno objašnjenje crteža i prateći svaki njegov verbalni i neverbalni izražaj. Poželjno je da mu pritom i dva studenta postave pitanja, a da potom diskretno, ne remeteći izlaganje ostale djece, nastave razgovor o crtežu ne na prevelikoj udaljenosti od ostale grupe djece kako se dijete ne bi osjetilo izolirano, ali i dovoljno velikoj kako bi sva djeca u završnoj fazi analize radova imala primjerenе uvjete za rad.

V. FAZA – EVALUACIJA PROJEKTA

Podatci o djetetu i njegove reakcije sustavno se i kontinuirano bilježe te odgojitelj i likovni pedagog, primenjujući skale procjene, ček-liste, anegdotske bilješke, narativne zapise, protokole promatranja i sl. (ove tehnike odgojitelji su obvezni primjenjivati, a namijenjeni su evaluaciji učinaka odgojnog procesa i praćenju razvoja djece) provode evaluaciju ponašanja agresivnog djeteta više puta u toku perioda predviđenog za provedbu projekta. S aspekta likovnog pedagoga najvažniji je pokazatelj ponašanja djetetov crtež u tijeku svih faza likovnih aktivnosti te umnogome ukazuje na učinke odgojne intervencije u suzbijanju agresivnog ponašanja djeteta, a ako se procijeni da agresivno ponašanje ne jenjava, tada se osmišljavaju nove strategije odgojne podrške i pomoći, koje su u domeni kompetencija likovnog pedagoga i odgojitelja. Odgojitelj o svim fazama ponašanja agresivnog djeteta informira stručni tim vrtića koji donosi odluku hoće li u rad uključiti i druge stručnjake. Na nivou predškolske ustanove i pristanka roditelja za dijete s agresivnim ponašanjem moguće je izraditi profil pedagoških mjera i individualizirani odgojno-obrazovni plan i program, prema Pravilniku o bližim uputstvi-

ma za utvrđivanje prava na individualni obrazovni plan, njegovu primjenu i vrednovanje (2010).

Nerijetko je problem kako roditeljima prenijeti i interpretirati svoja zapažanja o djetetu koje se duži vremenski period ponaša agresivno te priopćiti činjenicu kako mu je potrebna stručna pomoć, a da to ne djeluje prijeteći, ni za roditelja ni za dijete. Roditelji obično u svom poimanju problema takav period smatraju prolaznom fazom, negiraju ga, ignoriraju ili ga čak smatraju uobičajenim i, naposljetku u nizu neobjektivnih reakcija, doživljavaju svoje dijete stigmatiziranim ili žrtvom.

Suradnja s roditeljima koji prihvaćaju zapažanja i sugestije kliničkog psihologa i relevantnih sudionika u odgojno-obrazovnom procesu pridonosi stvaranju partnerskih odnosa s vrtićem (Maleš, 1994) i pozitivan inicijalni korak u suzbijanju agresivnog ponašanja kod djece jer to u konačnici pridonosi i kvalitetnijoj realizaciji odgojno-obrazovnog procesa, ostvarivanja ciljeva i zadatka tog procesa, što je nerijetko teško postići s obzirom da svako agresivno ponašanje opstruira rad u manjoj ili većoj mjeri s obzirom na stupanj i intenzitet agresivnosti djeteta.

Veći broj roditelja djece koja manifestiraju agresivno ponašanje, uglavnom prihvaća suradnju s likovnim pedagogom u okviru odgojnog programa podrške i pomoći djeci te aktivno u tome i sudjeluju.

Vrlo značajnu ulogu ima i vršnjačka podrška kao i posljedice agresivnog ponašanja kada vršnjaci odbace dijete. Ako dijete i unatoč tim posljedicama ne modificira svoje ponašanje, tada se pronalaze drugi načini ili uključuju i drugi relevantni stručnjaci, po potrebi i izvan vrtića. Postoje i primjeri kada na dijete sa agresivnim ponašanjem vrlo pozitivno utječu, po njihovim kriterijima, uspješna djeca ili djeca s poteškoćama u razvoju, što u prvom slučaju predstavlja svojevrstu identifikaciju s uspješnim djetetom, a u drugom slučaj želja da se proaktivnim djelovanjem slabijeg, skrene pozornost na samoga sebe.

Kod socijalno uvjetovane agresivnosti ovakva su ponašanja karakteristična, a interventna likovna podrška kod takvih obrazaca ponašanja daje pozitivne rezultate. Smisao je ovakvog načina rada razumijevanje djeteta i razvijanje njegova osjećaja sigurnosti i samopouzdanja u pokušaju osvješćivanja potrebe i želje za promjenom vlastitog ponašanja jer ga agresivno ponašanje ograničuje i nepovoljno pozicionira na socijalnoj ljestvici, te nanosi štetu vršnjacima i odgojitelju u kontekstu odgojno-obrazovnog procesa.

Važan psihološki poticaj u akademskim postignućima i učenju prosocijalnog ponašanja (Lalić-Vučetić, Spasenović, 2007:367) predstavljaju i nagrade, pa u tom smislu crtež kao rezultat uloženog rada, truda i zalaganja, eksponiran na mjestu dostupnom drugoj djeci i roditeljima, iskazuje pozitivan odnos prema djetetovu radu i uloženom naporu, omogućuje vrednovanje tog rada od njemu najbližih osoba i može biti vrijedan supstitut, nematerijalnoj nagradi.

Pravilnik o bližim uputstvima za utvrđivanje prava na individualni obrazovni plan, njegovu primjenu i vrednovanje (Službeni glasnik RS,76/10) u Srbiji, omogućuje individualni obrazovni plan s djetetom u okviru vrtića, a uz odobrenje roditelja navedena zapažanja mogu poslužiti kao osnova za formiranje inkluzivnog tima koji bi se ciljano i sustavno bavio problemom dječje agresivnosti u predškolskoj dobi. Ovisno o stupnju i vrsti agresivnog ponašanja djeteta, inkluzivni tim činio bi dijapazon stručnjaka, od odgojitelja i likovnog pedagoga preko psihologa, defektologa i logopeda do psihoterapeuta, likovnog terapeuta i drugih stručnjaka, uz neizostavnu suradnju s roditeljima.

Korak dalje bila bi potpora inkluzivnog tima, unutar lokalne zajednice, djeci s poteškoćama u ponašanju smještenoj u udomiteljskim obiteljima, u čemu bi sudjelovali socijalni radnik, psiholog, defektolog i likovni pedagog kao ravnopravni članovi, a prema potrebi i drugi stručnjaci prilikom procjene djetetovog psihosocijalnog stanja, što bi uvelike unaprijedilo kvalitetu življenja djece u udomiteljskim obiteljima (Markov, Kojić, 2012) što je već prepoznato kao potrebno.

ZAKLJUČAK

Tridesetogodišnjim iskustvom u radu s djecom predškolske dobi u okviru kolegija Metodika likovnog odgoja zapažen je veliki broj djece s agresivnim ponašanjem iz čega je proizašao program podrške s intencijom smanjivanja i suzbijanja agresivnog ponašanja u kojem vrlo mali postotak djece nije reagirao pozitivno na provedene postupke. Najčešće se radi o djeci koja potječu iz vrlo problematičnog obiteljskog okruženja, a kod najbližih srodnika prisutno je agresivno ponašanje kao jedan od simptoma, i/ili posljedica, psihijatrijskih bolesti.

Djeca s agresivnošću biološkog i/ili psihičkog porijekla nisu konzistentna u svom ponašanju, vrlo nepredvidljivo iskazuju svoju agresivnost čak i prema odgojiteljima i stručnim suradnicima, a ako pritom najbliža socijalna sredina ne potiče pozitivna emocionalno-socijalna iskustva i ponašanja, njihovu agresivnost gotovo je nemoguće inhibirati.

Odgoviteljev pozitivan stav i emocionalno pozitivno ponašanje, kao i pozitivna vršnjačka potpora, inicijalno djeluju stimulatивно na suzbijanje agresivnog ponašanja u djece predškolske dobi.

Individualizirani i interdisciplinarni pristup djetetu u realizaciji preventivnih i interventnih programa podrškom psihologa i psihoterapeuta uz uvođenje likovne terapije neophodan je i nužno ga je primjenjivati u kontekstu sveukupnog djetetovog razvoja i sredine u kojoj se odvija, počevši ponajprije od dječjeg vrtića u kojem se program provodi i razvija međusobnom interakcijom svih sudionika nikako ne isključujući obitelj, a i lokalnu zajednicu. U nastojanju kreiranja kvalitetnijih predškolskih programa u suzbijanju nepoželjnih oblika ponašanja koja egzistiraju samostalno ili kao svojevrsni sindrom unutar kojeg su zamjetna i odstupanja na govorno-jezičnom planu, a koji će biti i preventivski i interventni, potrebna su empirijska istraživanja, sustavno stručno usavršavanje, ponajprije odgojitelja predškolske djece, a potom i ostalih sudionika. Pozitivni rezultati utjecat će na prepoznatljivost i valjanu društvenu valoriziranost programa jer neposredna pomoć djeci, roditeljima i odgojiteljima u preveniranju neprihvatljivih oblika ponašanja u predškolskoj dobi smanjit će, i po vrsti i po intenzitetu, mnogo teže devijantno ponašanje u školskoj i odrasloj dobi i rasteretiti ionako preopterećeno društvo sve kompleksnijom psihopatološkom problematikom.

LITERATURA

- Ajduković, M., Rajhvan, B. i Sladović, F. B. (2008). Agresivno i prosocijalno ponašanje djece u dječjim domovima. *Ljetopis socijalnog rada*, 15(2), 185-213.
- Antonović, Z. (1977). Likovni izraz djece koja mucaju, *Specijalna škola*, 1-2:37-46, Savez društava defektologa Jugoslavije, Beograd
- Bezić, Ž. (1990). *Zašto i kako odgajati?* Đakovo: Biskupski ordinarijat.
- Bezić, Ž. (1996). *Biti čovjek! Ali kako?* Đakovo: Karitativni fond UPT.
- Cvejić, D. i Kosanović, M. (1982). *Fonijatrija, I deo-Glas*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- De Zan, D. i De Zan, M. (1988). *Psihodinamski pristup djeci i mladeži s teškoćama učenja*. Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor.
- Gašić-Pavišić, S. i Janjetović, D. (2007). Povezanost učešća u sportu sa prosocijalnom orijentacijom i agresijom adolescenata—razlike po polu. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 39 (2), 329-346.
- Gligorović, M. i Milačić Vidojević, I. V. (2011). Kvalitet crteža dece mlađeg školskog uzrasta, *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 10, (2), 193-205, Beograd, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Karlavaris, B., Kojić, M. (u tisku). *Metodika likovnog vaspitanja dece predškolskog uzrasta*, Beograd, BIGZ.
- Karlavaris, B. (1988). *Metodika likovnog odgoja 2*, Grafički zavod Hrvatske.
- Keresteš, G. (2006). Mjerenje agresivnog i prosocijalnog ponašanja školske djece: usporedba procjena različitih procjenjivača. *Društvena istraživanja 1-2* (8), GOD.15.,: str.241-264

- Kojić, M. i Markov, Z. (2010). Pedagoški model podrške i hiperaktivna deca kroz prizmu metodike likovnog vaspitanja. *Nastava i vaspitanje*, 59 (3):436-453.
- Kojić, M. i Markov, Z. (2011a). Individualni pristup i pedagoški program podrške deci sa smetnjama u razvoju. *Inovacije u nastavi*, 24(2):117-126.
- Kojić, M. i Markov, Z. (2011b). Rano otkrivanje i prevencija poremećaja u ponašanju kroz prizmu inkluzije. *Socijalna misao*, 18 (2): 139-149.
- Knezović, D. i Buško, V. (2007). Percipirano roditeljsko ponašanje i različiti aspekti agresivnog ponašanja djece osnovnoškolske dobi, *Odgojne znanosti*, Vol.9, (1): 91-106,
- Lalić-Vučetić, N. i Spasenović, V. (2007). Nagrađivanje i kažnjavanje dece različitog socijalnog ponašanja. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 39 (2):367-382,
- Maleš, D. (1994). Različito shvaćanje suradnje roditelja i profesionalaca. *Napredak* 135 (3), 342-349, Hrvatski književno-pedagoški zbor, Zagreb
- Markov, Z. i Kojić, M. (2012). Hraniteljske porodice i deca sa smetnjama u razvoju. *Pedagoška stvarnost*, 58 (2), 319-328.
- MKB-10, Međunarodna klasifikacija bolesti* (1999). Medicinska naklada, Zagreb,
- Nazor, M. (1991). Eksperimentalne studije dječjih crteža. *Dijete i društvo*, XXIII (1): 31-35. Zagreb,
- Pedagoška enciklopedija* (1989). Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Petermann, F., Petermann, U. (2010). *Trening sa agresivnom djecom*. Jastrebarsko, Naklada Slap.
- Pravilnik o bližim uputstvima za utvrđivanje prava na individualni obrazovni plan, njegovu primenu i vrednovanje.* "Službeni glasnik RS", 76/10
- Pražić, B. (1987). *Crtež i slika u psihijatriji*. Zagreb: Naprijed.
- Prpić, I. (2006). Vršnjačko nasilje među devojčicama, *Ljetopis socijalnog rada*, 13 (2): 315-330.
- Radovančević, Lj. (1986). Dječji likovni izraz i psihodijagnostika. *Dijete i društvo*, XVIII (3):143-151, Zagreb
- Radovančević, Lj. (1999). Likovno stvaralaštvo, psihodijagnostika i art-terapija, U: Zborniku radova s međunarodnog simpozija *Umjetnost i znanost u razvoju životnog potencijala*, Hvar.
- Rajović, R. (2009). *IQ – briga roditelja*.
- Rajović, R. (2010). *Metodički priručnik za vaspitače. Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov“*, Vršac.
- Sambolek, A., Buljan Flander, G. i Krmek, M. (2010). Analiza dječjih crteža ljudske figure i usporedba s roditeljskim procjenama dječjeg ponašanja. *Napredak*, Vol.151 (2), 291-311, Hrvatsko-pedagoško književni zbor, Filozofski fakultet u Splitu, Zagreb.
- Slunjski, E., Šagud, M. i Brajša Žganec, A. (2006). Kompetencije odgojitelja u vrtiću-organizaciji koja uči. *Pedagogijska istraživanja*, 3 (1): 45-58, Školska knjiga, Zagreb
- Štimac, V. (2006). *Kompetencije i njihova primjena u šest velikih organizacija*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Szentmartoni, M. (1991). Agresivnost i njezini odrazi u odgoju, *Obnovljeni život*, Vol.46, (6): 627-636, Filozofsko-teološki institut družbe Isusove. Zagreb.
- Tomić, M. (2003). *Psihologija agresivnosti*, Beograd, Engram.
- Vizek Vidović, V. (2009). *Planiranje kurikuluma usmjerenog na kompetencije u obrazovanju učitelja i nastavnika*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Artistic Expression in Detection and Suppression of Child Aggression

Abstract: In the context of social changes, the family context is changing as well, which implies changes and/or different problems in children behaviour such as aggressive behaviour, to which, as socially unacceptable, it is necessary to access timely and to respond to it by appropriate upbringing methods and procedures already in the institutions of preschool education. During the thirty-year long monitoring of the frequency of aggressive behaviour, an intervention program of support for educators, parents and preschool children has been established within the art workshop which is a part of the college course Methods of Teaching Art intended at the College of Professional Studies for Educators in Kikinda, Republic of Serbia. The program is conducted in kindergarten and is based on the principle of interdisciplinarity and scientific insights about therapeutic effects of artistic expression, and requires good theoretical and pragmatic knowledge and also empirical findings of an interdisciplinary team on a bio-psycho-social development of children, as well as co-therapeutic participation of the parents themselves. The goal of the program is to provide professional assistance to children in suppression of aggressive behaviour, and to provide support for educators in order to help them develop their own competences necessary to work with aggressive children. In

addition, the goal is to help parents accept their own child with behavioral problems and work with them at home on personal growth, development and success, while at the same time preventing severe forms of behavioural disorders that can adversely affect education, social competences and social inclusion of a child.

Keywords: preschool child, aggression, artistic expression, prevention, therapy

Der künstlerische Ausdruck bei der Erkennung und Verminderung von Aggressionen bei Kindern

Zusammenfassung: Im Zusammenhang mit dem gesellschaftlichen Wandel ändert sich auch der familiäre Kontext, was die Änderungen und/oder die verschiedenen Verhaltensschwierigkeiten der Kinder impliziert, wie das gesellschaftlich nicht akzeptierte aggressive Verhalten. Es ist notwendig schon in der Vorschulbildungseinrichtungen diesen Verhaltensschwierigkeiten rechtzeitig mit adäquaten pädagogischen Methoden und Maßnahmen zu begegnen und solche zu verhindern.

Während der dreißigjährigen Beobachtung von solchem Verhaltensauftreten und im Rahmen der Kunstwerkstatt des Studienfachs Methodik der Kunsterziehung für Studenten der Hochschule für Erziehung in Kikinda, Republik Serbien, ist das Interventionsprogramm zur pädagogischen Unterstützung für die Erzieher, die Eltern und die Vorschulkinder entstanden. Das Programm wird im Kindergarten umgesetzt, es basiert auf dem Prinzip der Interdisziplinarität und stützt sich auf wissenschaftliche Erkenntnisse über die therapeutische Wirkung des künstlerischen Ausdrucks. Die Umsetzung des Programms erfordert gutes theoretisches und praktisches Wissen, empirische Erkenntnisse des interdisziplinären Teams über bio-psycho-soziale Kinderentwicklung, wie auch die co-therapeutische Teilnahme der Eltern selbst. Das Ziel des Programmes ist die professionelle Hilfe für die Kinder bei der Bekämpfung des aggressiven Verhaltens, die Stärkung der eigenen Kompetenz der Erzieher im Umgang mit solchen Kindern und die Unterstützung für die Eltern bei der Erziehung und Akzeptanz ihres Kindes mit Verhaltensstörungen. Das Programm soll präventiv gegen die schweren Formen von Verhaltensstörungen wirken, die negativ die Bildung, soziale Kompetenz und die Integration des Kindes in der Gesellschaft beeinflussen können, besonders das persönliche Wachstum, die Entwicklung und den Erfolg.

Schlüsselbegriffe: Vorschulkind, Aggressivität, künstlerischer Ausdruck, Prävention, Behandlung